

SZABÓ GÁBOR

sabog7@gmail.com

politológus (MTT tag), szabadúszó kutató

A politikai erőszak szerepének relevanciája a Marcia su Roma utáni években a fasiszta Olaszországban

The relevance of the role of political violence in the post-Marcia su Roma years in fascist Italy

MILLAN, MATTEO (2022): *The Blackshirts' Dictatorship Armed Squads, Political Violence, and the Consolidation of Mussolini's Regime*. Translated by Sergio Knipe. Routhledge Studies in Fascism and the Far Right.

DOI 10.14232/belv.2024.2.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szabó Gábor (2024): A politikai erőszak szerepének relevanciája a Marcia su Roma utáni években a fasiszta Olaszországban. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Benito Mussolini hatalmának megszilárdulását döntően a feketeingesei által elkövetett erőszaknak köszönhető. A feketeingesek releváns szerepet vállaltak abban, hogy Olaszország fasisztává vált. Matteo Millan a padovai egyetem professzora a *The Blackshirts' Dictatorship* című könyve bemutatja, hogy milyen szerepet játszott Mussolini rohamosztagának intézménye (squadrisimo) a diktatúra kiépítésében. A Routhledge Studies in Fascism and the Far Right

könyvsorozat, a fasiszta szélsőjobb és jobboldali politika nemzeti, transznacionális és globális megnyilvánulásaira összpontosít; elsősorban történelmi kontextusban, de más diszciplináris perspektívákból származó meglátásokra, interpretációkra is épít. A szerző betekintést nyújt a rezsím alatt szolgáló rohamosztagok életébe; látéleletet készít meggyőződéseikről, nézeteikről és elvárásairól. A könyv *Squadrisimo e squadristi nella dittatura fascista* címen 2014-ben jelent meg az olasz Viella kiadásában. 2022-ben jelentős átdolgozás után a Routhledge kiadó megjelentette angol nyelven Sergio Knipe fordításában. A könyv a Menetelés Rómában (Marcia su Roma) utóregzéseinek leírására tesz kísérletet, olyan módon, hogy az erőszak intézményére fekteti a hangsúlyt, elsősorban arra keresi a választ, hogy az erőszak alkalmazása milyen módon járult hozzá a hatalom megragadásához és megszilárdításához, valamint hogyan segítette elő az identitások, kilátások és cselekvési stratégiák kialakítását. A könyv a fasiszta uralom első évtizedére fókuszál. Alapvető cél annak a vizsgálata, hogy a fasiszta alakulatok terrorja milyen átalakuláson és hatásokon keresztül befolyásolta és alakította – jelentős mértékben – a fasiszta diktatúra fő vonásait.

Az első fejezetében (*A Fascist „Revolution”?*) a szerző kihangsúlyozza azokat a politikai reformokat, amelyeket a Mussolini-kormányzat a kezdetektől fogva felvállalt, a rohamosztagoknak az állam belső szervezetébe való integrálása érdekében. Mussolini 1922. november 16-án tartott bivouac expozéjában megerősítette antidemokratikus jellegét a frissen megalakult kabinetjének, amely parlamentáris kereteken kívül képzelte el Olaszország jövőjét, valamint kiemelte „magánhadseregének” jelentőségét a hatalomátvétel kapcsán.¹ A szerző szerint a „feketeingesek” (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale) forradalmára való hivatkozás a szónoki beszédben ajtót nyitott az ambivalens értelmezések és várakozások előtt. Az MVSZ számára a hatalomátvétel nem váltotta be a hozzáfűzött reményeiket; az áldozatvállalásaik és küzdelmeik hiába valónak tűntek. A Partito Nazionale Fascista (PNF) vezetőinek éppúgy, mint a feketeingesek számára interregnumot jelentett, amelyben a fasiszta politikai stratégiák és tervek megvalósíthatatlannak tűntek. Egyes fasiszták számára tagadhatatlan volt Mussolini miniszterelnöki kinevezésének történelmi pillanatának relevanciája. Ahogy Paul Corner a *Mussolini in the Myth and Memory. The First Totalitarian Dictator*² című könyvében is azzal érvel, hogy az erőszak az elejétől a végéig központi szerepet játszott a fasiszmusban, Matteo Millan nem kíván argumentálni a corneri érveléssel; sőt inkább jobban megerősíti azt; hogy a Rómába Menetelés előtt a feketeingesek által elkövetett bűncselekmények döntően hozzásegítették a fasisztákat a hatalom megszerzéséhez, ezáltal új struktúrát tudtak alkotni a születendő államuk számára. A fasiszta rezsím fennállása során egyre jobban törekedett arra, hogy lekicsinyítse erőszakos hatalomátvételének terror jellegét, és lényegét tekintve etikai-morális kifejezésekkel próbálta láttatni.

A szerző törekszik bemutatni fejezetről-fejezetre a totalitárius terror diszkrecionális természetének paradox hatásait. Fontos megjegyezni, hogy a liberális osztály rétegei és a mérsékelt közvélemény részéről az erőszak intézményének „legitimé” válása döntően hozzájárult a diktatúra lehetővé tételéhez – megjegyezhető –, hogy Paul Corner a rezsím totalitárius voltára helyezi a hangsúlyt, addig Matteo Millan óvatosan fogalmaz, nem meri nyíltan felvállalni a

¹ ALBANESE 2019. 113; ALBANESE 2013. 51–68; GENTILE 1989. 141.

² CORNER 2022.

rezsím *totalitarius* voltát.³ Kétségtelen tény, az 1923 január 14-i 32. számú királyi rendelet létrehozta a Nemzetbiztonsági Önkéntes Milíciát (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSZ); valamint az 1922. december 22-i 1641. számú rendelet – ismertebb nevén Oviglio amnesztia, (Aldo Oviglio igazságügyminiszter, fasiszta ügyvéd) után – amely, közkegyelmet gyakorolt az olasz nemzeti cél érdekében elkövetők számára és nagymértékben elősegítette a fasiszta hatalomátvételben tevékenyen résztvevők politikai karrierjét. Az Oviglio-amnesztianak az volt a célja, hogy feloldja azt az ellentmondást, amely a fasiszta mozgalom terrorjának alkalmazásában rejlik, amiből hiányzott a törvényesség a *jus vitae ac necis* (élethez és a halálhoz) való jog gyakorlásához minden biztonságos intézményi háttér nélkül.”⁴ Ez gyakran csak formai ellentmondás volt, bár a Marcia su Roma előtt a fasiszta igényt az állam erőszakmonopóliumára gyakran teljesen legitimnek tekintették. Mégis előfordultak olyan epizódok – például Sarzanában⁵ és Modenában 1921-ben – amikor a rendőri erők és a fasiszta alakulatok között meghúzódo ellenérzéseik tragikus kimenetelhez vezettek.

1923 januárjában megalakult a Fasiszmus Nagytanácsa (*Gran Consiglio del Fascismo*), amely legalább 1928 decemberéig jelentős hatással volt a politika és a bürokratikus intézmények életére. A bevezetett intézkedések tovább erősítették a közelmúltban bekövetkezett kormányváltás „*forradalmi*” jellegét. 1923. január 12-én a Fasiszmus Nagytanácsa elrendelte egy új fegyveres erő létrehozását. Két nappal később a 31. sz. királyi rendeletet adták ki, amelyben felszólítják a politikai pártokhoz kötődő összes paramilitáris alakulat feloszlását majd ezt követően létrehozták a *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*-t (MVSZ). Figyelemre méltó, hogy az MVSZ adminisztratíván a Ministero dell’Interno (Belügyminisztérium) irányította, amely akkoriban a fasiszták és Mussolini kezében volt. A Rómába Menetelés utóregzéseit jellemző bizonytalan kontextusban a *squadrisimo* és az erőszakhoz való folyamodása lehetősége szilárd támaszt jelentett a rezsím számára, egy olyan erőforrást, amely kétségtelenül szélsőséges, de azonnal elérhető volt. Ez nem jelenti azt, hogy a fasiszta osztagok nem okoztak állandó zavart a kormányzatban, és nem ásták alá állandóan a konszolidáció iránti vágy szükségességét. Matteo Millan megállapítja, hogy a rohamosztagok látszólag anarchikus ellenőrizetlen fellépései jelentősen hozzájárultak a „fasiszta rend” országra kényszerítéséhez és a diktatúra megalapozásához.⁶ Egrészt az osztagok kordában tartására való képtelenséget a kormány a PNF az erőtlenség jelenként értelmezte, másrészt ez a praktikus alibinek is tűnt bizonyos perspektívákból nézve. Matteo Millan (*Phenomenology of Post-March Violence*) fejezetét azzal a felütéssel kezdi, hogy a Marcia su Roma utáni első napoktól kezdve sok *squadrista* elégedetlen volt a hatalomátvitelük „*parlamentáris*” kimenetelével; olyannyira, hogy egyesek a fasiszmus megaláztatásáról beszéltek. A csalódottság mindenekelőtt abban a félelemben gyökerezett, hogy a hatalomátvétel előtt vívott harcok, a fasiszta mártírok áldozathozatalai eredménytelenül maradtak: a fasiszták nem azért küzdöttek, hogy mindent maguk mögött hagyjanak – hangzott az érvelés részükről.

A szervezeti formáknak a fenomenológiája nemcsak a fasiszta terrorhoz rendelt sajátos politikai funkció kitartását tárja elénk, hanem a hatalomátvétel előtti impresszió által gyakorolt attitűdök és valóságsszemléletek kitartását is. Giacomo Lombroso egy firenzei fasiszta, aki outsider

³ MILLAN 2022. 17.

⁴ PAVONE 1991. 421; LYTTTELTON 1973, 214; LYTTTELTON 1966. 92; FRANZINELLI 2004. 120–139.

⁵ MILLAN 2022. 32,48, 60.

⁶ MILLAN 2022. 33.

álláspontot foglalt el, – már a hatalomátvételt követően felismerte, hogy nem kell alábecsülni az alakulatok kitartása mögött meghúzódó szubjektív tényezőket. Lumbroso azt a következtetést vonja le, hogy a squadristi mentalitás nem tűnhet el nyomtalanul. Valójában még ma is bizonyos mértékig érthetőek az erőszak formái érzelmi szinten, bármilyen károsak és illegitimiek legyenek.⁷ Matteo Millan ebben a fejezetben kifejti a Marcia su Roma utáni „fasiszta” kontextus egész keretét. Úgy véli elengedhetetlen a politikai és szubjektív motivációk figyelembe vétele, ahhoz, hogy teljes képet lássunk; több tényezőre hívja fel a figyelmünket. Az egyik ilyen tényező, amely a squadrista kitartását magyarázza, hogy sok feketeinges számára a forradalom nem ért véget a Rómába Menetelés után; ami valójában sokkal jelentősebb intézményi, kulturális és még antropológiai mezsgyét is érinthetővé tett. Központi szerepet játszott az osztagok intézménye a fasizmus ambiciózus politikai stratégiájában, és továbbra is hasznosnak bizonyult az ellenállás megszüntetésére, a kétélyek elhallgattatására és a konszenzus megteremtésére. Az MVSZ létrehozása a forradalom befejezetlensége, a squadrista mítoszainak, szimbólumainak és rítusainak fennmaradása a rezsim alatt megakadályozta a feketeingesek szellemének pragmatikai „kulturális leszerelését”.⁸ A második tényező, amely segít megmagyarázni a squadrista kitartását az a feketeingesek motivációjában érhető tetten, ahogy gyakorolják a szabad rablási jogukat. A fasiszta hatalomra jutás által elért győzelem, utólag megerősítette a squadrista felfogását, mint a Salói Köztársaság akaratát kifejező mozgalmat. Cesare Marletti szerint 1926-ig a bűnözés megszűnt erkölcsi kategória lenni, hiszen a fasiszta tettei – mint a haza termékét – nem lehetett kriminalizálni.⁹ Matteo konklúziója, hogy Mussolini alakulatainak cselekedeteit nem lehet egyszerűen úgy értelmezni, mint ezeknek az embereknek a bűnözői hatterének és a társadalmi vágy viselkedési devianciáknak a termékét. Inkább figyelembe kell venni a cselekvéseiknek a céljait és szerepeit, és kultúrájuk által megengedett viselkedési mintáit.

A harmadik fejezetében (*New Expeditions*) betekintést nyerünk a feketeingesek identitásképző gyakorlataiban. Az erőszak mögött meghúzódó valódi ok a squadrista közös tapasztalatában rejlik állapítja meg Matteo Millan.¹⁰ Pontosán ez a megosztott kompetencia és az osztagok önmagukra, mint élményközösségre vonatkozó utalása járult hozzá a feketeingesek közötti „bajtársiság” kialakításához.¹¹ A szerző torinói, firenzei és molinellai eseteken keresztül próbálja árnyalni, hogy döntő politikai relevanciával bírtak azaz alakulatok, amennyiben tagdták a szervezett szembenállás bármilyen formájának lehetőségét és szimbolikus értékét. Ne felejtjük el, mély nyomott hagytak az emberek kollektív tudatában, valódi traumákat okozva. Ez az utóbbi funkció fontos szerepet játszott a diktatúra létrejöttében.

A 4. fejezetben (*Controlling the Territory*) kimondja nyíltan, hogy a régi forradalmárok által elkövetett törvényességet nélkülöző erőszakos cselekmények első pillantásra kontraproduktívak tűnhetnek. Ugyanakkor a feketeingesek terrorja alibiként is szolgált a fasiszta vezetők és magának Mussolini számára. Akik nem haboztak elhatárolódni az ilyen események elől. A nyilvánosság előtt nemesegyszerűséggel elítélték bármilyen erőszakkal kapcsolatos cselekvéseket, néha pedig lelkes konszolidáció pártján lévőként hivatkoztak magukra.

⁷ LUMBROSO 1925. 69, 86.

⁸ HORNE 2002. 78–87.

⁹ MARLETTI 1979. 208–209.

¹⁰ MILLAN 2022. 92.

¹¹ MUSCHALEK 2019. 13.

Valójában a legitím és illegitím elnyomás hosszú ideig együtt létezett; és mindkettő hozzájárult a fasiszta politika kikényszerítéséhez. Mussolini feketeingeseinek önkénye, amelyet gyakran a helyi hatóságok kikötései indokoltak a jogi védelem lehetetlensége közé szorítva, ennek az erőszaknak az áldozatai a konformizmusban és alárendelt állapotuk elfogadásában találták meg a túlélés egyetlen alternatíváját. Ez a konformizmus volt az előfeltétele nemcsak a fasiszta uralom megalapozásának, hanem elfogadásának is.

Az ötödik fejezetben (*The Fall of Gods*) a szerző megállapítja, hogy a történészek alaposan és nagyon körültekintően foglalkoztak a PNF és az államapparátus viszonyaival, a prefektusok és a szövetségek közötti érdekütközésekkel, valamint a PNF titkárai és a belügyminiszter-helyettesek közötti belső konfliktusokkal. Az állam és a párt *feltételezett* dichotómiájára való összpontosítás azonban végül egy olyan képet alkotott a fasizmus jelenségéről, amely egyszerre heurisztikus és kifinomult. Heurisztikus, mert nem mindig veszi figyelembe e különböző szereplők egyéni pályáját – véli a szerző, legyenek azok szövetségek vagy prefektusok. A fasiszta-historiográfiaírás interpretációiban túlságosan előnyben részesítették a szerepeket az egyénnel szemben.¹² Ebből következik, hogy e kép szerint még egy lelkes squadristiből is – mint a Tullio Tamburini – lesz az egyik legjobb bürokrata, amint prefektussá nevezik ki. A fasizmust belső harcok és szakadások, politikai ellentétek és személyes rivalizálás jellemezte, de mindez egyetlen „*központi tengely*” körül forgott, közös átfogó stratégiát követett, és egyetlen és megkerülhetetlen politikai horizont kontextusában bontakozott ki.¹³ A demokrácia tagadása önmagában nem jelentette a politikai harc végét; ez a küzdelem inkább sajátos formákra és kifejezőmódokra tett szert, amelyeket nem célszerű figyelmen kívül hagyni csupán azért, mert különbözőséget mutatnak.

Matteo Millan esettanulmányaiból kirajzolódik, hogy a széles körben alkalmazott terror, amelyek egy hatalmi rendszer középpontjának mozgatórugójaként funkcionál, voltaképpen a hatalom periférikus ágait is kikezdte. Ezen a stratégián belül az egyének *confino* ítéltése innováció volt, amely sokkal inkább a PNF-ből való kizárást, mint a hatékony fegyelmi eljárást jelentette. Az új politikai környezetben az erőszak szervezet konvencionális gyakorlata működésképtelennek bizonyult, mert önmagában a legitimitáció már nem volt elegendő ezek igazolására. Valójában a feketeingesek ezen gyakorlatok állandósítására irányuló erőfeszítései csak hozzájárultak ahhoz, hogy még anakronisztikusabbnak tűnjenek. Ennek a képnek a fényében a tisztogatások nem pusztán mérsékelt fordulatot vagy erőszak fasizálását eszközöként való alkalmazásának elítélését jelentik, hanem inkább a politika totalitárius megközelítésének a kifejeződése, amely még a saját berkein belül sem tűr meg ellenvéleményt. Michael R. Ebner a *Ordinary Violence in Mussolini's Italy* című monográfiában úgy gondolja, hogy a radikalizmust és az ellenvéleményt pusztán belső viszályokként értelmezi – mintha csak a fasizmus „patológiája” lenne tulajdonképpen nem veszi észre azt a faktort, amelyet a fasiszta hatalomátvétel biztosításában és megszilárdításában játszott sajátos történelmi szerepet.¹⁴

A következő fejezetekben (*Squadristo at the Confino*) és (*Long-Standing Squadristi*) igyekszik Matteo Millan bemutatni, hogy az új PNF státútum és az 1927-es körlevél, valamint a *confino* intézménye nem jelentette a squadrista és a PNF végső felszámolását. Ennek oka pedig nem az volt, hogy Mussolini és a konszolidáció pártiak nem tudták volna elnyomni az

¹² CORNER 2012. 84–88.

¹³ MORGAN 1998. 247–249, 268; DI NUCCI 2009. 433–434.

¹⁴ EBNER 2011. 45–47.

elégedetlen rohamosztagokat, hanem egy speciális politikai stratégia volt, aminek a squadrismo fegyelmezése és a pártállamba való integrálása adta a keretet.

Matteo Milan szerint a squadrismo kriminalizálása, amely az 1926-os új *Testo unico*-val együtt formálódott, paradox módon hozzájárult a squadrista alárendeltségének és a központi hatóságoktól való függésének erősítéséhez. A diktatúra totalitárius törvényei és különösen a confino adminisztratív intézkedése a jelek szerint hozzájárultak és elősegítették a hatalom megsemmisítésére irányuló tendenciát. Az adminisztratív és elnyomó államapparátus a Duce akaratára körül forgott. Mussolini figurájának progresszív mitologizálása lehetővé tette a Duce-képének részbeni elválasztását a fasiszta apparátusától. Ennek eredményeként Mussolini sajátos politikai keretek fölé és túlra került. Bármilyen paradoxnak is tűnik, Mussolini karizmatikus vezető szerepe, csak kontextuális és széles körben elterjedt deperszonalizációs folyamat révén vált lehetségessé, amelynek a célja az volt, hogy a PNF és az államapparátuson belüli minden kinevezést vagy szerepkört olyan bürokratikus funkcióvá alakítson át, amely nem tart igényt különösen a kultuszra és engedelmességre egyaránt. A squadrismo jelensége 1922 után sem tűnt el a politikai horizontról. Képesnek bizonyult ellenállni a tisztogatásoknak (párton belül), kiutasításoknak. A squadrismo továbbra is az érdeklődés és a vita tárgya volt, még a konszolidáció éveiben is, amikor naplókat és emlékiratokat nyomtattak, és a fasiszta forradalmat méltatták.

A squadrismo a Mussolini-rezsim egyik alapító mítoszává vált, minden ellentmondás és zárkózottság ellenére. Az erőszak gyakorlata tehát nemcsak az egyes pályákat és stratégiákat képes befolyásolni, hanem a rendszer egészének politikai és kulturális architektúráját is, amely a nyilvános és a magánszféra közötti folyamatos kölcsönhatáson alapul. Egyéni pályájuk és személyes választásaik nem mindig voltak egyértelműek vagy racionálisak és figyelembe kell vennünk azokat a tényezőket és tapasztalatokat, amelyek alakították őket. A squadrismo bizonyos tekintetben a fasiszta politika és ideológia egyik legellentmondásosabb aspektusa volt. Először a forradalom hőseinek és az olasz nemzetet megváltóknak emlegették, később Mussolini avított szervezetként, végül pedig az új fasiszta ember archetípusaként hivatkozott rájuk. A *The Black-shirts' Dictatorship. Armed Squads, Political Violence, and the Consolidation of Mussolini's Regime* című monográfia bemutatta a feketeingesek politikai és társadalmi kontextusba való elhelyezését, felmutatva a lehetőségeikből fakadó komplex paradox hatásait/ellenhatásait. Matteo Millan esettanulmányából kiderül, hogy a squadriszmos tapasztalatai nem köthetőek szigorúan a Marcia su Roma előtti napokhoz. A feketeingesek erőszakossága nemcsak a fasiszták hatalomátvétel biztosításában bizonyult döntő fontosságúnak, amennyiben lehetővé tette Rómába vonulást és miniszterelnöki kinevezését; hanem a totalitárius diktatúra megszilárdításában és a ventennio alatt meghozott politikai és ideológia döntések befolyásolásában is. Paradox módon a squadrismo sorsdöntő szerepet játszott az 1920-as évek második felének politikai és intézményi fordulatának lehetővé tételében. Kétségtelen a squadrismo intézményének relevanciája a fasiszta hatalom átvételében és annak konzerválásában, és az sem képezheti vita tárgyát, hogy az erőszak döntően hozzájárult annak a kísérlethez, hogy az olaszokat fasisztává alakítsa át. A squadrismo és az erőszak döntően hozzájárult ahhoz a kísérlethez, hogy az olaszokat fasisztává formálja át. Matteo Millan könyvéből világosan kirajzolódik – a recenzens számára -, hogy a *Marcia su Roma* követő években a squadrismo mint jelenség nem írható le a ventennio történetének anakronisztikus maradványaként vagy mellékhatásaként, éppen ellenkezőleg Mussolini feketeingesei az olasz fasizmus egyik főalkotóeleme volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- LYTTELTON, ADRIAN (1966): Fascism in Italy: The Second Wave. *Journal of Contemporary History* vol. 1. no. 1. 75–100.
- LYTTELTON, ADRIAN (1973): *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919–1929*. London, Weinfeld and Nicolson.
- MARLETTI, CESARE (1979): Immagini pubbliche e ideologia dell'terrorismo. In *Dimensioni del terrorismo politico. Aspetti interni e internazionali, politici e giuridici*. ed. by Luigi Bonante. Milan, Franco Angeli.
- PAVONE, CLAUDIO (1991): *Una guerra civile: saggio storico sulla moralità nella Resistenza*. Turin, Bollati-Boringhieri.
- GENTILE, EMILIO (1989): *Storia del Partito fascista 1919-1922: movimento e milizia*. Roma – Bari, Laterza.
- GENTILE, EMILIO (2012): *E fu subito regime: il fascismo e la marcia su Roma*. Roma – Bari. Laterza.
- LUMBROSO, GIACOMO (1925): *La crisi del fascismo*. Florence, Vallecchi.
- ALBANESE, GUILIA (2013): Dire violenza, fare violenza Espressione, minaccia, occultamento e pratica della violenza durante la Marcia su Roma. *Memoria e Ricerca* vol. 3. no. 13. 51–68.
- ALBANESE, GUILIA (2019): *The March on Rome: Violence and the Rise of Italian Fascism*. London – New York, Routledge.
- HORNE, JOHN (2002): Locarno et la politique de la démobilisation culturelle. *Aujourd'hui-Heute-Today* 5.
- DI NUCCI, LORETO (2009): *Lo Stato-partito del fascismo: genesi, evoluzione e crisi 1919-1943*. Bologna, il Mulino.
- MUSCHALEK, MARIE (2019): *Violence as usual. Policing and the Colonial State German Southwest Africa*. Ithaca, Cornell University Press.
- EBNER, MICHAEL R. (2011): *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. New York, Cambridge University Press.
- FRANZINELLI, MIMMO (2003): *Squadristi. Protagonisti e tecniche della violenza fascista, 1919–1922*. Milano, Mondadori.
- CORNER, PAUL (1975): *Fascism in Ferrara 1915-1925*. Oxford, Oxford University Press.
- CORNER, PAUL (2012): *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*. Oxford, Oxford University Press.
- CORNER, PAUL (2022): *Mussolini in the Myth and Memory. The First Totalitarian Dictator*. Oxford, Oxford University Press.
- MORGAN, PHILIP (1998): The Prefects and Party-State Relations in Fascist Italy. *Journal of Modern Italian Studies* vol. 3. no. 3. <https://doi.org/10.1080/13545719808454980>